

**UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI**  
**FACULTATEA DE LITERE**  
**ȘCOALA DOCTORALĂ DE STUDII LINGVISTICE ȘI LITERARE**

## **Ex umbra in solem.**

*O investigație interdisciplinară a constelării arhetipului  
umbrei în literatură*

**REZUMAT**

**Conducător științific:**

Prof. univ. dr. Corin BRAGA

**Doctorand:**

BOLEA TIT Ștefan Ion

Cluj-Napoca

2017

## Cuprins

Mulțumiri	5
Lista ilustrațiilor	6
Abrevieri	7
ARGUMENT	12
CAPITOLUL 1: Arhetipul umbrei în psihologia analitică	22
1.1. Conceptul de arhetip	23
1.2. Procesul individualizării	31
Axa Eu-Sine	31
Anima și animus	37
1.3. Persona	42
1.4. Umbra	52
CAPITOLUL 2: Considerații teoretice legate de umbră	64
2.1. Dublul	65
2.2. Demonicul	72
CAPITOLUL 3: Motivul umbrei în literatura romantică și post-romantică	82
3.1. Polul Nord al ființei. Mary Shelley, <i>Frankenstein sau Prometeul modern</i>	83
3.2. Umbra umbrei. Edgar Allan Poe, <i>William Wilson</i>	105
3.3. Eu ≠ eu. F. M. Dostoievski, <i>Dublul</i>	115
3.4. Umbra degenerată. R. L. Stevenson, <i>Straniul caz...</i>	136
3.5. Umbra ca neom. Guy de Maupassant, <i>Horla</i>	152
3.6. Geneza umbrei. Oscar Wilde, <i>Portretul lui Dorian Gray</i>	162
CAPITOLUL 4: Arhetipul umbrei în filosofie	180
4.1. Jung și Nietzsche despre Zarathustra	181
4.2. Umbrele lui Zarathustra	187
Bufonul, piticul și maimuța	187
Prezicătorul	192
Ultimul papă și omul cel mai respingător	198
Umbra	203
CONCLUZII	207

ANEXE	214
I. Secolul al XIX-lea de la romantism la post-romantism (cronologie)	215
II. Individuația de la persona la Sine	222
III. Momentele umbrei	226
IV. Umbra în film	231
V. Umbra în muzică	240
REZUMAT	245
ABSTRACT	247
BIBLIOGRAFIE	249
Bibliografie primară. A. Operele lui Carl Gustav Jung	249
Bibliografie primară. B. Operele esențiale ale lui Sigmund Freud	251
Bibliografie primară. C. Operele lui Friedrich Nietzsche	252
Bibliografie primară. D. Operele literare dedicate Umbrei	253
Bibliografie secundară	254
Articole	273
Filmografie	275
Discografie	276
Sitografie	277
Index de nume	279

**Cuvinte-cheie:** filosofie a literaturii, psihologie analitică, existențialism, nihilism, *fin de siècle*, romantism, post-romantism, individualitate, dublu, demonic, identitate, persona, post-umanism, estetism, arhetipologie, anarhetip, cultură pop, postmodernism.

## REZUMAT

Teza noastră intenționează să facă conjuncția dintre literatură, psihologiei și filosofie, analizând tema umbrei din trei unghiuri de vedere diferite. Din perspectiva psihologiei, umbra este un arhetip, o personificare a străinului, a dușmanului, a răului. Mai mult, ea simbolizează personalitatea inferioară sau alteritatea interioară: pe celălalt din noi înșine. De altfel, din perspectivă filologică, variantele umbrei sunt tema dublului și a demonicului. Din punct de vedere filosofic, dublul aduce în preajma existentului teme ale alienării sau înstrăinării, pericolul disocierii și al destrucției identității unitare, autocentrate. Mai mult, raportul dintre demonic și identitatea construită pe modelul personalității divine este aidoma celui dintre transgresiune și transcendență: transgresiunea poate fi înțeleasă ca o transcendere negativă, ca o deviere spre disociere și dezidentificare (rezumată în formula „eu nu sunt eu”).

Termenul de *umbră* apare pentru prima dată (în accepțiunea ei filosofică și psihologică) în lucrarea lui Friedrich Nietzsche (1844-1900), *Călătorul și umbra sa* (1880). Carl Gustav Jung (1875-1961) preia noțiunea nietzscheană de umbră în studiul său „Transformări și simboluri ale libidoului. Contribuții la istoria dezvoltării gândirii” (1911-12), prima versiune a lucrării *Simboluri ale transformării*, în care desexualizează libido-ul freudian, despărțindu-se de interpretarea psihanalitică a maestrului său, Sigmund Freud (1856-1939). În accepțiunea jungiană inițială, umbra este o versiune a inconștientului freudian: „O mare parte a conținuturilor ei se mai află în sfera conștiinței, numai că cel puțin la fel de mult se desfășoară în semi-umbră sau complet în inconștient” (OC 5 §39, p. 55, PU 36). În articolul „Căi noi în psihologie” (1912), prima versiune a operei *Psihologia inconștientului*, Jung folosește din nou într-o accepțiune similară noțiunea lui Nietzsche: „[L]atura întunecată a sufletului se sustrage cunoașterii conștiente” (OC 7, §438, p. 300). Cu toate că Jung folosește noțiunea de umbră metaforic chiar și în prima sa perioadă de creație (1900-10), este frapantă absența ei în cadrul definițiilor din *Tipuri psihologice* (1921).

Pentru o tratare sistematică a umbrei, trebuie să așteptăm capitolul II din *Aion* (OC 9/II, §§ 13-19), publicat în 1951.

Observăm din această scurtă pre-istorie a umbrei jungiene că aceasta este o noțiune aflată la confluența dintre mai multe domenii distincte. Conform sensului ei psihologic, umbra este un termen mai precis decât cel de *dublu* [*Doppelgänger*] din teoria literară, concept propus de Jean Paul (1763-1825) în romanul său, *Siebenkäs* (1796). Dublul poate fi înțeles ca non-eu, anti-eu sau eu alternativ, conform definiției lui Slavoj Žižek (n. 1949), care accentuează distincția dintre un eu refulat și un non-eu eliberat de dictatura diurnă a conștientului: „Am putea spune că dublul mă întrupează pe mine însumi dar fără dimensiunea castrată a Eului meu.” În psihologia analitică, umbra reprezintă un arhetip și un complex, care din punctul de vedere al biologiei evoluționiste, a fost creat pentru a ne feri de străinul malefic: teama față de străin este un mecanism care ne va ajuta să supraviețuim, la fel cum încrederea în mamă (întipărită de arhetipul matern) oferă siguranță și tihnă. Dincolo de accepțiunea sa discutabilă de arhetip, metafora umbrei semnifică în psihiatrie o sub-personalitate inferioară care ia cu asalt „citadela identității” (R. L. Stevenson (1850-1894)) în nevroză și, mai ales, psihoză. Jung transcende convingerea lui Freud, conform căreia toți suntem potențial nevrotici, arătând, datorită practicii sale la clinica psihiatrică de la Burghölzli și mai ales pe baza confruntării sale personale cu disconfortul psihic, că toți suntem potențial psihotici. Din această perspectivă, umbra este o personalitate autonomă, pe care o refulăm prin proiecție, dar care poate fi întâlnită în toată densitatea sa arhetipală în cadrul bolii mentale.

Cele trei domenii diferite în care apare umbra sunt, după cum am arătat, psihologia, filosofia și literatura. La partea de *umbră în psihologie* ne vom referi mai ales la confluențele și disensiunile dintre psihanaliză și psihologia analitică. De pildă, noțiunea jungiană de *umbră* corespunde *Se*-ului freudian, care este o adaptare a *voinței* schopenhaueriene. Mai mult, în studiile sale privind narcisismul, Freud anticipează reflecțiile asupra dualității și disocierii. De asemenea, considerațiile freudiene asupra paranoiei ne vor ajuta să redefinim această afecțiune (mai ales în capitolul privind *Dublul* dostoievskian).

Din punctul de vedere al *umbrei în filosofie*, ne vom baza pe conexiunile dintre Jung și antecesorii săi direcți în descoperirea inconștientului: mai ales Arthur Schopenhauer (1788-1860) și Friedrich Nietzsche. Nu-i vom ocoli nici pe discipolii schopenhaurieni Eduard von Hartmann (1842-1906) – care a avut o influență directă asupra lui Maupassant (1850-1893) – sau Philipp Mainländer (1841-1876). Este interesantă această mixtură între psihologia inconștientului – care

anticipează descoperirile revoluționare ale lui Freud – și pesimismul extrem, chiar nihilismul filosofilor post-schopenhauerieni. O explicație ar putea fi noua concepție a acestor gânditori, care descoperă caracterul ancilar și submisiv al Eului, ce nu mai poate fi structurat conform modelului identității divine (eu = eu). Mai mult, ne-au interesat permanent corespondențele dintre gândirea jungiană și filosofii existențialiști. Existențialismul poate fi conceput ca o prelucrare a nihilismului: el transformă non-semnificativitatea nihilismului („nimic nu are sens din pricina absolutismului morții iminente”) într-o doctrină a libertății și acțiunii „pe marginea abisului” („iminența morții dă vieții urgență și posibilitate de împlinire”). De aceea, filosofi precum Søren Kierkegaard (1813-1855), Martin Heidegger (1889-1976), Jean-Paul Sartre (1905-1980) sau Emil Cioran (1911-1994) pot constitui un pandant la psihologia jungiană, mai ales că existențialismul și psihologia analitică au devenit influente în aproximativ aceeași epocă (1930-60).

În ce privește *umbra în literatură*, ne-am orientat în special asupra secolului al XIX-lea, pentru că analiza jungiană se potrivește perfect cu postulatele romantismului și ale post-romantismului. Cu toate că ne-am ocupat de literatura secolului al XIX-lea, ne-a interesat întotdeauna percepția *noastră* (extrem contemporană) asupra veacului în cauză. De aceea, am operat cu o reconstrucție a secolului al XIX-lea din perspectiva filosofiei contemporane și a culturii pop. Un serial precum *Penny Dreadful* (2014-2016), creat de John Logan, în care apar câteva din personajele despre care discutăm în teză (Victor Frankenstein, Henry Jekyll, Dorian Gray, Dracula, etc.) reconstituie secolul al XIX-lea dintr-o perspectivă care pare mai postmodernă decât epoca noastră. Amintim în acest sens parodia personajului Caliban la poezia „I Wandered Lonely as a Cloud” (1804) de William Wordsworth (1770-1850), care arată divergența dintre romantismul timpuriu și modernismul unei societăți industriale care se pregătește de explozie: „Suntem oameni fierului și ai mecanizării acum. Suntem motoare cu aburi și turbine. Chiar erai atât de naiv să-ți imaginezi că vom vedea eternitatea într-o narcisă?” Or, teza noastră nu poate fi considerată o „odă” a unui secol perimat și vetust, ci un telescop spre problemele societății noastre observate printr-un *detour* către veacul care a descoperit industrializarea, inconștientul și modernitatea.

De pildă, vom vedea cum solitudinea și ura pot crea o punte de legătură între Mary Shelley (1797-1851) și Emil Cioran sau cum *Horla* lui Maupassant poate fi citită, nu numai darwinist sau nietzschean (din perspectiva filosofiei literaturii), ci prin lentila hermeneutică a „inumanismului” cioranian. Referindu-ne tot la filosofia literaturii, romanul *Portretul lui Dorian Gray* de Oscar Wilde (1854-1900) poate fi comparat cu *Sau/sau* (1843) și *Conceptul de anxietate* (1844) de

Kierkegaard, din două motive: în primul rând, datorită analogiei dintre estetism și demonism, în al doilea pentru că *Dorian Gray* (1890) este construit în jurul temei „căderii” din Geneză. În aceeași linie de argumentație, personajul Henry Wotton, mefistofelicul lord aforist, poate fi asemuit fie cu Walter Pater (1839-1894), fie cu Nietzsche sau Cioran. O ipoteză de cercetare pe care o vom schița este relația dintre umbra jungiană-nietzscheană și literatura *fin de siècle*, cu alte cuvinte: cum s-a născut modernitatea noastră în jurul anilor (1870-1900) pe fondul atacului asupra subiectivității, al descoperirii inconștientului, al crizei religioase, al colonialismului crepuscular, al darwinismului și al degenerescentei, al redescoperirii sexualității, al „avangardei avangardei”? Versul lui Verlaine (1844-1896) spune totul: „Sunt Imperiul la sfârșitul decadentei” [*Je suis l'Empire à la fin de la decadence*].

Această teză a beneficiat substanțial de anumite studii care ne-au ajutat în reconstrucția concepției jungiene. Pe plan național, trebuie menționată o carte precum *10 studii de arhetipologie* (1999) de Corin Braga, care preîntâmpină multe din ipotezele noastre. Mai ales distincțiile din capitolul „Arhetipologia ca metodă comparatistă” dintre arhetipul metafizic (termen modelat pe ideea platoniciană), arhetipul psihologic (care apare la Jung dar și la Blaga (1895-1961)) și arhetipul cultural (Eliade (1907-1986) și Culianu (1950-1991) sunt câțiva dintre reprezentanți) ne-au fost utile. Capitolul „Eidola – Imagini ale dublului în romantism”, cu cele trei secțiuni ale sale, „Umbra”, „Oglinda” și „Tabloul” conțin prețioase interpretări la câteva din operele literare pe care le vom analiza în contextul psihologiei analitice, precum *William Wilson* (1839), *Horla* (1887) sau *Dorian Gray* (1890). De asemenea, anumite cărți semnate de Marta Petreu, precum *Cioran sau un trecut deocheat* (1999) sau *Filosofii paralele* (2005) ne-au învățat cum se face practic cercetare filosofică (pornind de la principiul psihanalitic al „privirii dincolo de mască”, de suspiciune față de ce este revelat și de sondare tenace a ascunsului).

Pe plan internațional, am vrea să menționăm în primul rând două cărți care au o tematică similară cu teza noastră. În primul rând, trebuie amintită scrierea *The Dark Enlightenment. Jung, Romanticism and the Repressed Other* (2010) de D. J. Moores. Cercetătorul american nu se referă strict la umbră și se restrânge la spațiul cultural anglo-saxon, dar prezintă o mostră de analiză jungiană a romantismului, curent care este conceput atât ca un contra-iluminism, cât și ca o pre-avangardă. Mai mult, este deosebit de interesantă interpretarea sa la povestirea lui Poe (1809-1849), *William Wilson*. O altă carte impresionantă este *The Doppelgänger. Double Visions in German Literature* (1996) de Andrew J. Webber. Deși nu folosește metoda jungiană și se referă

exclusiv la literatura germană, Webber ne-a ajutat în configurarea unei definiții proprii a dublului, pornind de la rezultatele cercetării sale. De asemenea, lucrarea sa este o mostră de filosofie a literaturii, ocupându-se și de relația dintre constituția dublului și egologia fichteiană.

Pe partea referitoare la psihologie, ne-au ajutat în primul rând studiul *Das Dunkle im Menschen. Das Schattenkonzept der Analytischen Psychologie* (2015) al profesorului german Ralf T. Vogel, care este a doua carte dedicată umbrei din spațiul cultural german (prima aparține analistei jungiene Verena Kast). În același context trebuie semnalat și volumul lui Christian Roesler, *Das Archetypenkonzept C. G. Jungs. Theorie, Forschung und Anwendung* (2016), publicat, la fel ca studiul lui Vogel, în colecția jungiană a editurii Kohlhammer. La partea de filosofie ne-a fost indispensabil în primul rând studiul lui Lucy Huskinson despre relația dintre Jung și Nietzsche, care conține incitantul argument că Nietzsche ar fi o personalitate umbroasă a lui Jung și expune influența imensă a gândirii nietzscheene asupra psihologiei analitice: *Nietzsche and Jung. The Whole Self in the Union of Opposites* (2004). De asemenea, trebuie menționate și importante lucrări ale lui Paul Bishop, *The Dionysian Self. C. G. Jung's Reception of Friedrich Nietzsche* (1995) – cea mai bună introducere în problematica influenței nietzscheene asupra lui Jung – și mai recenta *On the Blissful Islands with Nietzsche & Jung. In the Shadow of the Superman* (2016), care prezintă în principal o perspectivă estetică asupra umbrei.

Intenționăm să dovedim în teza noastră, în primul rând, că există o legătură nemijlocită între psihologia analitică și literatura romantică și post-romantică. În opinia noastră, literatura secolului al XIX-lea devansează, practic, descoperirile teoretice ale psihologiei analitice din anii 1920-30. Literatura din acest veac ne pune la dispoziție un material inconștient, care anticipează inovațiile freudiene și jungiene (la fel cum intuițiile lui William Blake (1757-1827) îl prevestesc pe Kierkegaard sau cum Marcel Proust (1871-1922) este un antecesor al fenomenologiei husserliene). De exemplu, o nuvelă precum *Dublul* dostoevskian preîntâmpină memoriile judecătorului german Daniel Paul Schreber (1842-1911) publicate în 1903, care stau la baza studiilor legate de paranoia ale lui Freud.

În al doilea rând, intenționăm să demonstrăm, conform postulatelor filosofiei literaturii, că literatura și filosofia se influențează și se sincronizează reciproc, fiind izvoare ale aceluiași fluvii. De pildă, o operă precum *Frankenstein*, care pornește de la presupuziția izolării romantice, doctrină ce apare la Goethe (1749-1832) dar și la Byron (1788-1824), se „varsă” în doctrina pateriană și decadentistă din *Dorian Gray*, anticipând „jurnalul” patologic dissociat prezentat în

*Ecce homo* (1888) de Nietzsche dar și oda solitudinii absolute din *Pe culmile disperării* (1934) a lui Cioran, care „începe cu sfârșitul”. Mai mult, măștile auctoriale ale lui Nietzsche și Cioran semnifică ordalia unor existenți care au ieșit din *In-der-Welt-Sein*-ul heideggerian, autorii scriind ca și cum ar fi singuri într-o lume care nu a supraviețuit propriei apocalipse.

În al treilea rând, vrem să arătăm modul în care atacul împotriva principiului identității, ce apare, din motive constitutive, în toate operele literare studiate, anticipează felul cum privim „post-identitatea” în epoca noastră contemporană, și anume ca o succesiune de măști funcționale, pe care le folosim ca instrumente de adaptare la societatea prezentului. Stevenson arată explicit că dualitatea are drept consecință multiplicitatea personalității. Dualitatea nu semnifică numai conflictul clasic al disocierii („eu” versus „non-eu”) ci și spargerea Eului în mai multe „copii ale copiei”, o serie infinită de oglinzi: „(non-)eu<sub>1</sub>”, „(non-)eu<sub>2</sub>”, „(non-)eu<sub>3</sub>”, etc. La fel cum Jean Baudrillard (1929-2007) spunea că și inconștientul este un mit la care trebuie să renunțăm, în jurul anului 1880 am învățat că Eul trebuie abandonat, privindu-l pentru prima dată în față ca un conglomerat iluzoriu de senzații, precum Ernst Mach (1838 – 1916), sau ca flux al conștiinței, asemenea lui William James (1842-1910).

În al patrulea rând, privim secolul al XIX-lea pentru a sonda mai profund acest început de secol XXI. Procesul început în jurul anului 1880 creează însuși termenul „mutabil” și deja învechit de postmodernitate. De pildă, Rimbaud (1854-1891), Nietzsche sau Stevenson îl descoperă pe celălalt în interiorul nostru, la fel cum azi suntem gândiți sau trăiți nu de noi înșine, ci de structurile sociale sau ale limbajului, cum arată, printre alții, Christoph Forderer. La fel cum Lautréamont (1846-1870) prevestește „inumanismul” cioranian sau cum Nietzsche anticipează antiumanismul foucauldian și deleuzian, la fel cum asasinarea transcendenței duce la moartea omului și la dizolvarea concepției anterioare despre Eu, trăim și azi „ora zero a nihilismului” (folosind o expresie beckettiană în alt context), aidoma ceasului fără limbi din filmul *Fragii sălbatici* (1957) de Ingmar Bergman (1918-2007). Ca să păstrăm analogia cinematografică, din 1880 a început avansul terifiant al Planetei Melancholia, imaginat de Lars von Trier (n. 1956), pe care-l putem încetini, nu și stopa. Secolul al XIX-lea este *alter ego*-ul „momentului actual”, umbra noastră, pe care, fie o vom integra, fie o vom experimenta permanent în rețeaua proiectivă, aidoma unui „sfârșit continuu”.

Teza noastră va fi împărțită în patru capitole. Primul capitol se va referi la arhetipul umbrei în psihologia analitică. După ce vom analiza conceptul de arhetip și problema arhetipologiei (1.1),

vom explora procesul individuației (1.2) și anume evoluția personalității pe axa jungiană Eu-Sine, referindu-ne și la arhetipul contrasexual. Persona (1.3), termen jungian ce intră deseori în raport de opoziție cu umbra (1.4), merită o secțiune separată: îl vom analiza și din punct de vedere filosofic – nu numai psihologic –, luând în considerare și fragmente schopenhaueriene, nietzscheene, heideggeriene sau sartriene. Al doilea capitol va face o serie de considerații teoretice despre umbră, cu referire la cele două subteme ale umbrei jungiene, și anume: dublul (2.1) și demonicul (2.2). La problema dublului ne vom ocupa în special de relația dintre dublu și Eu, la cea a demonicului, vom discuta și relația dintre demonic și „daimonic” (termen folosit de psihologii Rollo May și Stephen A. Diamond).

Capitolul al treilea va fi dedicat motivului umbrei în literatura romantică și post-romantică. Vom discuta romanul *Frankenstein* de Mary Shelley (3.1) în contextul izolării romantice dar și în raport cu disocierea „neomenească” prezentă în opera cioraniană. În cadrul interpretării la *William Wilson* (3.2) ne va fi de folos termenul postmodern de umbră a umbrei, creat de noi, analizând relația dintre umbra jungiană și un soi de „supra-umbră”, identificată în povestirea lui Poe dar și în alte opere literare. Nuvela dostoevskiană *Dublul* (3.3) va fi citită în cheia disocierii (a conflictului între eu și non-eu) și a fenomenologiei freudiene legate de paranoia. La *Straniul caz...* semnat de Stevenson (3.4) ne va interesa mai ales raportul jungian dintre momentele sciziunii și al identificării cu umbra. *Horla* lui Maupassant (3.5) va fi lecturată drept o povestire despre evoluționismul post-darwinist al lui Nietzsche dar și ca o descripție a neomului cioranian. De asemenea, din perspectiva noastră, complexul Grădinii Eden sau, altfel spus, alegoria căderii din *Conceptul de anxietate* al lui Kierkegaard, poate constitui o nouă cheie de interpretare a romanului lui Wilde, *Portretul lui Dorian Gray* (3.6).

Al patrulea capitol se va referi la arhetipul umbrei în filosofie. Vom urmări astfel distincția dintre un Zarathustra nietzschean și unul jungian (4.1), după care ne vom ocupa de umbrele lui Zarathustra (4.2): bufonul, piticul, maimuța, prezicătorul, ultimul papă, omul cel mai respingător și, în fine, chiar de Umbra nietzscheană. Anexele vor fi dedicate cronologiei „umbrei” din secolul al XIX-lea (anexa I), individuației (anexa II), momentelor umbrei (anexa III), umbrei în film (IV) și umbrei în muzică (anexa V).